

Εργασία και καθημερινότητα

Όψεις των σύγχρονων αλλαγών στην εργασία και τον τρόπο ζωής

Έχουν πυκνώσει το τελευταίο διάστημα οι απόψεις που μιλούν για «τέλος της εργασίας» και «τέλος της εργατικής τάξης». Το ίδιο και εκείνες που, άλλοτε προεκτείνοντας αυτές τις τοποθετήσεις και άλλοτε με παρεμφερείς προς αυτές προβληματισμούς, οδηγούνται στο συμπέρασμα ότι ο τρόπος ζωής, ο πολιτισμός (με την ευρεία έννοια του όρου), η καθημερινότητα του σύγχρονου ανθρώπου —άρα και η συνείδηση και η συμπεριφορά του— δεν καθορίζονται πλέον από την εργασία και τη σχέση μ' αυτή, ή κατ' άλλους δεν την περιέχουν καν. Ένας από τους κυριότερους εκφραστές των εν λόγω απόψεων είναι ο Αντρέ Γκορζ¹. Αναφέρει χαρακτηριστικά σ' ένα κείμενό του που παρουσιάστηκε το Μάρτιο του 1990 στον κύκλο Κοντορσέ, στο Παρίσι:

«... δεν ζούμε πλέον σε μια κοινωνία παραγωγών, ούτε σ' έναν πολιτισμό της εργασίας. Η εργασία δεν αποτελεί πλέον το βασικό συνδυαστικό στοιχείο της κοινωνίας, ούτε το κύριο μέσο κοινωνικοποίησης. Δεν αποτελεί καν την κυριότερη απασχόλησή μας, ούτε τη μοναδική πηγή εσόδων και ευμάρειας, ούτε το υπέρτατο νόημα και επίκεντρο της ζωής μας. Βγαίνουμε από τον πολιτισμό της εργασίας, αλλά κοιτώντας με το κεφάλι προς τα πίσω και μπαίνουμε με τον ίδιο τρόπο σ' έναν πολιτισμό του ελεύθερου χρόνου, χωρίς να διαθέτουμε την ικανότητα να τον δούμε και να τον αποδεχθούμε»².

Η τοποθέτηση αυτή —και οι παραπλήσιές της— θέτει σε ευθεία αμφισβήτηση μια γνωστή κλασική θέση του μαρξισμού. Σύμφωνα μ' αυτή τη θέση, «αφού ο εργάτης το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του το περνά στο προτσές της παραγωγής, οι όροι του προτσές της παραγωγής είναι κατά ένα μεγάλο μέρος και όροι του ενεργού προτσές της ζωής του»³.

Το ζητούμενο, όμως, δεν είναι αν και κατά πόσο η προβληματική που, μεταξύ άλλων, διατυπώνει ο Γκορζ αμφισβητεί εκείνη του *Κεφαλαίου* του Μαρξ. Το ερώτημα είναι τι ισχύει στην πραγματικότητα, ποια είναι η «εικόνα» της καθημερινότητας του σύγχρονου ανθρώπου, τι σχέσει έχει ο τρόπος ζωής του με την εργασία του. Πρόκειται, βέβαια, για ένα τεράστιο θέμα, που δεν μπορεί να εξαντληθεί στα πλαίσια ενός τέτοιου σημειώματος.

Ο Βασίλης Μηνακάκης είναι μέλος της Συντακτικής Επιτροπής της *ουτοπίας*

«Νέα τάξη πραγμάτων» στην εργασία

Ας αρχίσουμε, λοιπόν, από τις αλλαγές στην εργασία και το εργασιακό καθεστώς: με την αναγκαία επισήμανση ότι από το σύνολο αυτών των αλλαγών εδώ θα γίνουν αναφορές (και αυτές κατ' ανάγκη συνοπτικές) ιδιαίτερα σ' εκείνες που σχετίζονται με την ευρύτερη οργάνωση και διάρθρωση της καθημερινής ζωής⁴.

Η πρώτη πλευρά των αλλαγών είναι αυτή που αφορά τις αλλαγές στην πνευματική-διανοητική εργασία.

*Το καινούργιο στοιχείο εδώ είναι ότι ο σύγχρονος μηχανολογικός εξοπλισμός, τα μέσα παραγωγής δεν ενσωματώνουν μόνο χειρωνακτικές ικανότητες· ενσωματώνουν, πλέον, ένα διαρκώς αυξανόμενο εύρος πνευματικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων του εργαζόμενου ανθρώπου. Μάλιστα, η τάση αυτή αφορά τόσο τα τυποποιημένα-μονότονα στοιχεία της διανοητικής εργασίας, όσο και αρκετά δημιουργικά της στοιχεία. Είναι χαρακτηριστικές — έστω με αρκετές δόσεις υπερβολής— οι επισημάνσεις του Τζέρεμι Ρίφκιν: «Προγραμματισμένες σωστά, οι νέες αυτές “σκεπτόμενες μηχανές” αποκτούν όλο και περισσότερες ικανότητες για να εκτελούν εννοιολογικές, διευθυντικές και διοικητικές λειτουργίες και να συντονίζουν τη ροή της παραγωγής, ξεκινώντας από την επιλογή πρώτων υλών και φτάνοντας ως το μάρκετινγκ και τη διανομή τελικών προϊόντων και υπηρεσιών»⁵. Έτσι σήμερα, εκτός από τη σωματική, αντικειμενοποιείται, γίνεται «νεκρή», «εργαλειοποιείται» και, συνεπώς, υποτάσσεται *πραγματικά* στο κεφάλαιο με επιταχυνόμενους ρυθμούς και η πνευματική εργασία.*

Ένα άλλο καινούργιο στοιχείο που σχετίζεται μ' αυτή την τάση είναι ότι *σήμερα πλέον γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης και απόσπασης υπεραξίας από το κεφάλαιο όχι μόνο οι χειρωνακτικές και οι στοιχειώδεις πνευματικές ικανότητες της εργατικής δύναμης, αλλά και αναβαθμισμένα διανοητικά στοιχεία της*, όπως η δημιουργικότητα, η φαντασία, το καινοτόμο πνεύμα κ.λπ. Τα τελευταία χρόνια, μάλιστα, δρομολογούνται μια σειρά αλλαγές στη δομή των επιχειρήσεων και στα συστήματα αμοιβών που επιδιώκουν ακριβώς αυτό: να κινητοποιήσουν τούτες τις ικανότητες και να τις θέσουν στην υπηρεσία των σκοπών της εταιρίας, της προσπάθειας για μεγιστοποίηση της ανταγωνιστικότητας και του κέρδους. Ο Άλβιν Τόφλερ δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για το τι βρίσκεται πίσω απ' αυτή την εξέλιξη. Αυτές οι αλλαγές, αναφέρει, γίνονται όχι εξαιτίας «ασαφών αλτρουσιμών, αλλά επειδή το απαιτεί το νέο σύστημα της παραγωγής πλούτου» και συγκεκριμένα η «ανάγκη βελτιώσεων» (σ.σ. νέων προϊόντων) και η «ανάγκη της ταχύτητας»⁶.

Μια δεύτερη πλευρά των σύγχρονων αλλαγών στο καθεστώς εργασίας έχει ως «έμβλημα» της την ελαστικοποίηση και την ευλυγισία-ευελιξία.

Η ελαστικοποίηση αφορά, *καταρχήν, το μηχανολογικό εξοπλισμό και τα μέσα εργασίας*, τα οποία πλέον διαθέτουν προσαρμοστικότητα, ποικιλία κατασκευαστικών δυνατοτήτων, ικανότητα προγραμματισμού και ανταπόκρισης σ' έναν πλούτο εργασιών. Πρόκειται, δηλαδή, για νεκρή εργασία η οποία αποκτά ορισμένα χαρακτηριστικά της ζωντανής, «εξανθροπίζεται».

Η ελαστικοποίηση αφορά, επίσης, *τον τρόπο κατανάλωσης-αξιοποίησης της εργατικής δύναμης και τη σχέση ζωντανής-νεκρής εργασίας*, έτσι ώστε η άνοδος στην παραγωγικότη-

τα της εργασίας να είναι αισθητά ανώτερη απ' αυτή στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου. Αποτέλεσμα αυτής της τάσης —εκτός των άλλων— είναι και η ελαστικοποίηση του χρόνου απασχόλησης, η «κατεδάφιση της ακαμψίας» που σηματοδοτούσε η κλασική πενήθμερη/οκτάωρη εργασία.

Η ελαστικοποίηση επεκτείνεται, ταυτόχρονα, στη δομή της καπιταλιστικής επιχείρησης και στην οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, οδηγώντας στην επανεξέταση και συχνά στην αναμόρφωση, εμπλουτισμό, ανάπτυξη ή άλλοτε και στην υπέρβαση του φορντικού μοντέλου. Στην «καρδιά» αυτής της διαδικασίας βρίσκεται η προσπάθεια της εργοδοσίας να αξιοποιήσει καλύτερα το νέο εξοπλισμό, να ανταποκριθεί αποτελεσματικότερα στις νέες συνθήκες του κεφαλαιοκρατικού ανταγωνισμού, να απαντήσει στη διαρκή μεταβλητότητα της σύγχρονης οικονομίας, να ελαχιστοποιήσει τους επιχειρηματικούς κινδύνους, να αυξήσει την καινοτομικότητά της, να κάνει αντικείμενο εκμετάλλευσης το δημιουργικό πνεύμα των εργαζομένων. Έκφραση αυτής της εξέλιξης είναι τάσεις όπως η αντικατάσταση του παραδοσιακού κάθετου καταμερισμού από πιο «οριζόντιες» παραγωγικές, διοικητικές και ιεραρχικές δομές, οι κύκλοι ποιότητας και οι ομάδες εργασίας, οι υπεργολαβίες, το παλιό και σύγχρονο φασόν, η εξατομίκευση των όρων εργασίας, οι αλλαγές στα συστήματα μισθοδοσίας κ.λπ.

Η ελαστικοποίηση, τέλος, αφορά τη σταθερότητα της παραγωγικής-εργασιακής ένταξης. Ένα πλήθος ρυθμίσεων (μερική απασχόληση, «ευέλικτη» συνταξιοδότηση, συμβάσεις έργου ή ορισμένου χρόνου, απελευθέρωση απολύσεων, άρση μονιμότητας στο δημόσιο, μισθωτές υπηρεσίες με δελτίο παροχής υπηρεσιών, κατανομή του χρόνου εργασίας, εποχιακή απασχόληση κ.λπ.) έχουν ως αποτέλεσμα την κατάργηση κάθε στοιχείου μονιμότητας και σταθερότητας στην απασχόληση, την κατάρρευση των τειχών ανάμεσα στην ανεργία και την εργασία, τη γενίκευση της ανασφάλειας και της εργασιακής ρευστότητας.

Μια τρίτη πλευρά των σύγχρονων αλλαγών αφορά τη δραματική συρρίκνωση των εργατικών αποδοχών, τόσο των άμεσων όσο και του λεγόμενου «έμμεσου μισθού». Διαμορφώνεται έτσι ένας νέος συνδυασμός των μηχανισμών απόσπασης υπεραξίας, ασύγκριτα πιο εκμεταλλευτικός, στον οποίο αυξάνονται και εντατικοποιούνται με πολλαπλασιαστικούς ρυθμούς τόσο οι έμμεσοι όσο και οι άμεσοι μηχανισμοί. Αυτός ο συνδυασμός, ανάμεσα στα άλλα, προκύπτει από:

- Τη δραστική συμπίεση των εργατικών αμοιβών στο όνομα της ανταγωνιστικότητας, της μείωσης των ελλειμμάτων, των επενδύσεων, της διατήρησης εν ζωή των επιχειρήσεων κ.λπ.
- Την αλλαγή στον τρόπο καταβολής του μισθού και στα συστήματα μισθοδοσίας. Εδώ ενισχύεται το μεταβλητό, το σνδεμένο με την «παραγωγικότητα», αποδοτικότητα, ανταγωνιστικότητα (καπιταλιστικά μετρούμενες, εννοείται) τμήμα του σε βάρος του σταθερού και ανεξάρτητα απ' αυτές καταβαλλόμενου (μισθός-παραγωγικότητα, πριμ κ.λπ.).
- Την επίθεση και στον «έμμεσο μισθό» με τη μείωση των «κοινωνικών» δαπανών, την αύξηση των τιμολογίων των ΔΕΚΟ, τις αλλαγές στην ασφάλιση, την τεράστια αύξηση των φορολογικών βαρών κ.λπ. Μάλιστα, από τις αρχές της δεκαετίας του '90 η κύρια προσπάθεια των κυρίαρχων κύκλων του συστήματος για τη μείωση του εργατικού κόστους στρέφεται κύρια σ' αυτό το πεδίο (π.χ. Λευκή Βίβλος).

Όπως είναι φανερό, οι αλλαγές αυτές τροποποιούν ριζικά τον κεφαλαιοκρατικό κοι-

νωνικοοικονομικό μηχανισμό στο σύνολό του (χωρίς βέβαια ν' αλλάζουν τον εκμεταλλευτικό χαρακτήρα του ή να καταργούν τις αντιθέσεις που τον διαπερνούν). Μερικές από τις πιο σημαντικές μεταβολές που επιφέρουν στον τρόπο ζωής και την καθημερινότητα του σύγχρονου ανθρώπου θα σκιαγραφήσουμε στη συνέχεια, βασισιμένοι τόσο σε εμπειρικά όσο και σε κάποια στατιστικά δεδομένα.

Ο χρόνος στο επίκεντρο των αλλαγών

Οι αλλαγές που συντελούνται γύρω από το χρόνο εργασίας και τον ελεύθερο χρόνο μεταβάλλουν ριζικά το τοπίο που διαμορφώθηκε μεταπολεμικά στη μέρα ενός εργαζόμενου⁷. Δε θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι *αυτές οι αλλαγές βρίσκονται στον πυρήνα των αναπροσαρμογών στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων και ιδιαίτερα των σχέσεων κεφαλαίου-εργασίας.*

Μιλάμε, καταρχήν, για μια σημαντική αύξηση της διάρκειας του εργάσιμου χρόνου, η οποία σ' ορισμένες περιπτώσεις φτάνει σε πρωτοφανή επίπεδα. Μια τέτοια περίπτωση είναι αυτή της Ιαπωνίας, όπου 10.000 άτομα χάνουν τη ζωή τους κάθε χρόνο λόγω υπερβολικής εργασίας! Πρόκειται για το επονομαζόμενο *karoshi*, από το οποίο αρχίζουν να κινδυνεύουν και αρκετοί εργαζόμενοι στις ΗΠΑ. Είναι ενδεικτικό ένα δημοσίευμα του *Economist* το οποίο ανέφερε: «Οι Αμερικανοί εργάζονται πολύ περισσότερο απ' ό,τι πριν από 20 χρόνια. Τα διοικητικά στελέχη και οι δικηγόροι φθάνουν τις 80 ώρες εβδομαδιαίως. Στις διακοπές δεν αποχωρίζονται τα φαξ και το κινητό τηλέφωνο...»⁸. Ακόμα πιο εντυπωσιακό ήταν ένα πρόσφατο δημοσίευμα στην εφημερίδα *Τα Νέα* (18/11/1994): «Εξουθενωμένοι εργάτες του Νητροίτ διαδήλωσαν πρόσφατα κατά της εξοντωτικής εβδομάδας των 47 και 48 ωρών. Διαδήλωση διστακτική, μπροστά στο φόβητρο της ανεργίας, αλλά και σαφής στο μήνυμά της για τα όρια της ανθρώπινης αντοχής. Το 10% των ωρών εργασίας χάθηκε εφέτος στο Μίσιγκαν από απουσίες λόγω ασθένειας —κυρίως από εξάντληση!»

Αυτή η πραγματικότητα είναι ήδη παρούσα και για τους Έλληνες εργαζόμενους: Το 43% (48,3% για τους άντρες) δουλεύει περισσότερες από 8 ώρες ημερησίως, ενώ στο φασόν το 60% δουλεύει περισσότερες από 36 ώρες εβδομαδιαίως. Ένα ποσοστό που αγγίζει το 40% έχει δεύτερη απασχόληση, ενώ ο μέσος χρόνος εργασίας των μισθωτών είναι 44 ώρες και 35 λεπτά την εβδομάδα.

Εκτός, όμως, από την τυπική, υπάρχει και η *άτυπη παρόταση του εργάσιμου χρόνου*. Είναι αυτή που οφείλεται στα ελαστικά ωράρια, εκείνη που αξιοποιεί τα νέα τεχνολογικά μέσα (π.χ. κινητό τηλέφωνο, υπολογιστής) για να «δεσμεύσει» τον εργαζόμενο και τις «ελεύθερες» ώρες του, αυτή που αφορά μια σειρά εργασίες που απαιτούν πνευματική εργογγορη-κινητοποίηση (για τα προβλήματα της εργασίας) και πέραν των συμβατικών ωρών εργασίας κ.λπ. Πρόκειται για μια αόρατη προέκταση του χρόνου εργασίας, για τη δέσμευση-έλεγχο του μεγαλύτερου τμήματος της ημέρας, για τη μετατροπή των χώρων που κινείται ο εργαζόμενος σε μια «αόρατη επιχείρηση», για τη «μετατροπή του κόσμου σε ένα απέραντο γραφείο» (W. Gibson).

Πολύ σημαντικές είναι και οι αλλαγές στη δομή και την οργάνωση του εργάσιμου χρόνου, οι οποίες καταργούν κάθε έννοια κανονικότητας και οδηγούν σε μια πλήρη ελαστικο-

ποίηση και ευκαμψία —με κριτήριο, εννοείται, τις ανάγκες της καπιταλιστικής επιχείρησης, της κεφαλαιοκρατικής ανταγωνιστικότητας και κερδοφορίας. Οι μορφές μέσω των οποίων υλοποιείται αυτή η τάση είναι πολλές: μείωση των ωρών εργασίας σε περιόδους ύφεσης με ταυτόχρονη μείωση των αποδοχών (work sharing), κοινή κατοχή ή «εκούσια» κατανομή μιας θέσης εργασίας σε δύο εργαζόμενους (job sharing), εποχιακή απασχόληση, κυκλική εναλλαγή σε θέσεις εργασίας, μερική απασχόληση, ελαστικό ωράριο, υπολογισμός των ωρών εργασίας σε μηνιαία ή ετήσια κ.λπ. βάση, 4η βάρδια κ.ά. Αναφέρει χαρακτηριστικά μια μελέτη του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ: «Στην περίοδο από τις αρχές του '80 μέχρι σήμερα σημειώθηκε μεγάλη αύξηση και πολλαπλασιασμός των μορφών ελαστικοποίησης της εργασίας: μεγάλη ποικιλία στους ατομικούς ρυθμούς εργασίας, στις συνολικές ώρες εργασίας και στις βάρδιες εργασίας. Παράλληλα, διαφοροποιημένες μορφές κανόνων πρόσληψης και απασχόλησης εμφανίζονται σε ό,τι αφορά τη χρονική διάρκεια..., το ελαστικό ωράριο, τον τρόπο υπολογισμού των εργασιμων ωρών ανά έτος κ.λπ... αλλαγές παρατηρούνται επίσης και στις μορφές διαπραγμάτευσης για το χρόνο εργασίας. Η τάση τα τελευταία χρόνια είναι προς αποκεντρωμένες μορφές συλλογικής διαπραγμάτευσης σε επίπεδο κλάδων ή επιχειρήσεων...».

Μια τρίτη διάσταση αφορά την αύξηση των ρυθμών, της ταχύτητας, της έντασης της εργασίας και ευρύτερα των κοινωνικοοικονομικών διαδικασιών στις κοινωνίες της αγοράς. Το διαπιστώνουμε αυτό είτε μιλάμε για τους ρυθμούς εργασίας και τα just-in time συστήματα παράδοσης, είτε για την αξία των διαρκών καινοτομιών και τη μείωση της απόστασης ανάμεσα στην ερευνητική επινόηση και τη βιομηχανική εφαρμογή (ή ανάμεσα στη βασική και την εφαρμοσμένη έρευνα), είτε για την ελάττωση του χρόνου περιστροφής του κεφαλαίου και του χρόνου ζωής των κάθε λογής προϊόντων, είτε για την ταχύτητα στην πληροφόρηση ή στην κατάκτηση νέων αγορών, είτε για την ταχύτητα συσσώρευσης νέων επιστημονικών γνώσεων και απαξίωσης ειδικεύσεων ή επαγγελματικών δεξιοτήτων.

Τέλος, έστω και ως απλή αναφορά, χρειάζεται να υπογραμμιστεί ότι *και ο λεγόμενος ελεύθερος χρόνος δεν είναι μόνο πιο περιορισμένος, αλλά και πιο ανελεύθερος, περισσότερο ελεγχόμενος από τους ποικίλους και ασύγκριτα πιο ισχυρούς από ποτέ άλλοτε κυρίαρχους μηχανισμούς πολιτισμικής χειραγώγησης.* Είναι και αυτός χρόνος κοινωνικής, πολιτισμικής, βιολογικής κ.λπ. αναπαραγωγής, που δομείται και «γεμίζει» με τρόπο που θα εξυπηρετεί στην ουσία τον εργάσιμο, θα «γαλουχεί» τους εργαζόμενους στα ιδανικά, τα πρότυπα και τις αξίες της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Στη δίνη της ανασφάλειας και της περιθωριοποίησης

Η Β. Γεωργιάδου στο βιβλίο της *Νέα ένδεια και αρωγή* αναφέρεται με εξαιρετικά παραστατικό τρόπο σε μια άλλη πλευρά των σύγχρονων αλλαγών: «Το σύγχρονο διάγειν διακρίνεται από αβεβαιότητα και αστάθεια ή, ορθότερα, από τη συνεχή συρρίκνωση, ακόμη και την έλλειψη μιας σταθερής και “υποχρεωτικής υπαρκτικής βάσης”, πραγματικότητα που καθιστά ως εκ τούτου λιγότερο ή περισσότερο πιθανό το ενδεχόμενο του τυχαίου, ήτοι του μη σχεδιασμένου από τις διάφορες εκφάνσεις του πράττειν, αποτελέσματος»⁹.

Η εν λόγω αναφορά φέρνει στην επιφάνεια μια σημαντική εξέλιξη: *Την εξάρθρωση, κα-*

ταστροφή ή δραματική αποδυναμωση κάθε θεσμού ή ρύθμισης που παρείχε κάποιο αίσθημα σιγουριάς, ασφάλειας, προστασίας, σταθερότητας (μονιμότητα στην εργασία, κοινωνική ασφάλιση, γειτονιά, οικογένεια, συνδικάτο ή κόμμα, έθνος ή θρησκεία κ.λπ.).

Σημαντικό ρόλο εδώ διαδραματίζει η *τρομακτική αύξηση της ανεργίας*, καθώς και ορισμένα νέα χαρακτηριστικά της, όπως οι εκρηκτικές διαστάσεις που παίρνει στη νεολαία, τους μετανάστες, τις γυναίκες, η αυξημένη συγκέντρωσή της σε ορισμένες περιοχές (π.χ. ζώνες βιομηχανικής παρακμής), η επιμονή και διόγκωση της μακρόχρονης ανεργίας, η επέκτασή της και στα πιο μορφωμένα τμήματα των εργαζομένων, η «κοινωνικοποίησή» της, μιας και η απειλή της είναι υπαρκτή για όλους, η αδυναμία «μετάφρασης» των αυξημένων αναπτυξιακών δεικτών σε θέσεις εργασίας (jobless growth-ανάπτυξη με αθίνουσα απασχόληση).

Σημαντικό, επίσης, ρόλο έχει η κατάρρευση των τειχών μεταξύ εργασίας-ανεργίας και η διαμόρφωση μιας συνεχώς διευρυνόμενης ζώνης διαρκούς εργασιακής ρευστότητας, εναλλαγής και ανασφάλειας, μιας ζώνης εργασιακής περιπλάνησης και «οριακής» ένταξης στην παραγωγική διαδικασία. Η ζώνη αυτή, που σύμφωνα με μια πρόσφατη έρευνα του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ αφορά το 45% των εργαζομένων στην Ελλάδα (για αντίστοιχα ποσοστά στις ΗΠΑ και τη Βρετανία κάνει λόγο η *Monde Diplomatique*), τείνει πλέον να περιλάβει και τους πιο μορφωμένους ή ειδικευμένους εργαζόμενους και να καταλάβει το μεγαλύτερο μέρος της εργασιακής ζωής και όχι μόνο μια μικρή περίοδο (μετά το πτυχίο ή μετά το στρατό).

Σ' αυτά πρέπει να προσθέσουμε και τις αλλαγές στην *κοινωνική ασφάλιση* με την πορεία εξάρθρωσης των όποιων υπολειμμάτων του λεγόμενου «κράτους πρόνοιας»¹⁰, αλλά και μια σειρά μεταβολές που αφορούν το θεσμό της οικογένειας. Ειδικά για την οικογένεια μπορούμε να διαπιστώσουμε ακόμα και εμπειρικά μια *αντιφατική εξέλιξη*: από τη μια ισχυροποιείται ως θεσμός, καθώς αποτελεί ένα από τα έσχατα όρια ασφάλειας και στήριξης σε μια εποχή πλήρους αβεβαιότητας όπως η σημερινή (τόπος διακοπών, «χώρος» οικονομικής αλληλεγγύης, πεδίο επικοινωνίας κ.λπ.). Από την άλλη αποδυναμώνεται, υπονομεύεται άλλοτε λόγω των οικονομικών δυσκολιών (που συχνά δημιουργούν προβλήματα στις σχέσεις· όπως δείχνουν πρόσφατες έρευνες, γι' αυτόν κυρίως το λόγο τα διαζύγια έχουν μεταφερθεί στην πρώτη οκταετία του έγγαμου βίου, ενώ έχουν μειωθεί οι γάμοι και οι γεννήσεις των παιδιών ως και 40%), άλλοτε γιατί η εργασιακή ελαστικότητα εμποδίζει την κοινή ζωή, άλλοτε γιατί κάποιες από τις παραδοσιακές οικογενειακές συναντήσεις (π.χ. μεσημεριανό ή βραδινό φαγητό) δεν είναι πλέον εφικτές (λόγω δεύτερης δουλειάς του πατέρα, φροντιστηρίου των παιδιών, ύπαρξης της τηλεόρασης) κ.λπ.

Αξιοσημείωτος είναι εδώ και ο *προτοφανής κατακερματισμός, η πολυδιάσπαση, η κατηγοριοποίηση των εργαζομένων και η εξατομίκευση των όρων εργασίας και ζωής τους*. Για μια ακραία, ίσως, αλλά ενδεικτική εκδοχή αυτού του κατακερματισμού στο πεδίο της εργασίας είναι ενδεικτική η ρητορική ερώτηση ενός ανώτερου διευθυντικού στελέχους της Volkswagen: «Υπάρχουν εκατομμύρια διαφορετικοί χρόνοι παράδοσης των εκατομμυρίων μοντέλων, συνεπώς γιατί να μην έχουμε και 103.200 σχέσεις συμβάσεων εργασίας, όσοι δηλαδή και οι εργαζόμενοι μας;»¹¹. Οι επιδράσεις τούτης της εξέλιξης είναι σημαντικότερες, με κυριότερη απ' όλες το γεγονός ότι υπονομεύονται οι βάσεις πάνω στις οποίες στηρίχθηκαν τα παραδοσιακά συνδικάτα και άλλες μορφές λαϊκής-εργατικής συλλογικότητας (αντίστοιχη επίδραση έχει, βέβαια, και η κάθε άλλο παρά εργατική-λαϊκή πολιτική πρακτική αυ-

τών των μορφωμάτων συλλογικής δράσης). Πλάι σ' αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε και το γεγονός ότι ο εργαζόμενος «διαπραγματεύεται» με τον εργοδότη όλο και πιο ατομικά (άρα με μικρότερη ισχύ), καθώς και τις αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε τμήματα εργαζομένων που πυκνώνουν τελευταία (ΑΕΙ-ΤΕΙ, εργαζόμενοι-άνεργοι, ντόπιοι-ξένοι, παλιοί-νέοι, ειδικευμένοι και μη κ.λπ.).

Αποτέλεσμα όλων αυτών των κοινωνικών διεργασιών είναι οι *γιγαντιαίες διαστάσεις που παίρνουν οι κοινωνικές τάσεις οι οποίες συνήθως χαρακτηρίζονται ως περιθωριοποίηση ή κοινωνικός αποκλεισμός*. Ίσως το πιο σημαντικό εδώ (τουλάχιστον από τη σκοπιά που εξετάζουμε το θέμα στο παρόν κείμενο) δεν είναι ο ακριβής αριθμητικός προσδιορισμός αυτών των τάσεων (που ούτως ή άλλως είναι μαζικές), όσο οι πολιτισμικές και κοινωνικοπολιτικές συμπεριφορές που «γεννούν»: η πολιτική περιθωριοποίηση και απάθεια, η εγκληματικότητα, η αντικοινωνική συμπεριφορά, ο νέος «λουδισμός», ο τυχοδιωκτικός και αντισυλλογικός «εξτρεμισμός», ο εθνικισμός ο ρατσισμός και η ξενοφοβία, η αναβίωση των θρησκειών (ορθόδοξων ή αιρετικών), του αποκρυφισμού, του μυστικισμού και του ανορθολογισμού, η εύκολη υπόκληση στα ρεφορμιστικά ψίχουλα (αν υπάρχουν) κ.λπ., αλλά και οι συλλογικές-ριζοσπαστικές τάσεις ρήξης και ανατροπής της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων.

Μια ζωή τόσο διαφορετική

Εξίσου δραματικές είναι και οι μεταβολές σ' άλλες πλευρές της καθημερινής ζωής.

Ας πάρουμε, για παράδειγμα, *τη σχέση με τη γνώση*, τη μόρφωση και την επιστήμη. Αυτή η σχέση, πλέον, όλο και λιγότερο καθορίζεται από την αυτοτελή αξία της μόρφωσης για τη διαμόρφωση ελεύθερα σκεπτόμενων και δρώντων ανθρώπων· αντίθετα, ισχυροποιούνται τα «χρησιμοθηρικά» (ας τα ονομάσουμε έτσι, καταχρηστικά) κριτήρια, δηλαδή εκείνα που σχετίζονται βασικά με την εξασφάλιση ή μη επιπλέον προσόντων για δουλειά. Τούτη η εξέλιξη συμβαδίζει με την ανάπτυξη δύο παράλληλων και φαινομενικά αντιφατικών τάσεων. *Από τη μια*, ενός εκστασιασμού και μιας αποθέωσης της γνώσης, της επιστήμης και της τεχνολογίας, ενός τυφλού τεchnοκρατισμού, ενός ελιτισμού, μιας υπόκλισης απέναντι στους «ειδικούς», ενός κνηνητού για περισσότερες γνώσεις (απ' αυτές, εννοείται, που χρειάζεται η αγορά ή απλώς το να περάσουμε στο Πανεπιστήμιο κ.λπ.). *Από την άλλη*, αναπτύσσεται η εχθρότητα και η επιφυλακτικότητα, κυρίως από τους νέους που αποκλείονται (σε διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης) και καταδικάζονται στο λειτουργικό ή το νέο αναλφαβητισμό, απ' όσους χάνουν τη δουλειά τους λόγω της εισαγωγής νέων τεχνολογιών, απ' όσους βλέπουν την αξία της ειδίκευσης που έχουν να απαξιώνεται κ.λπ. Θα ήταν βέβαια αυτονόητο να επισημάνουμε ότι τα παιδιά των εργατικών-λαϊκών οικογενειών, δέσμια των κοινωνικοταξικών φραγμών και των οικονομικών δυσκολιών, δύσκολα μπορούν να υπερβούν αυτό το παραλυτικό δίπολο και να διαμορφώσουν μια ουσιαστική σχέση με τη μόρφωση και τη γνώση. Μια σχέση που, προφανώς, δεν μπορεί να κατακτηθεί ούτε στις υπάρχουσες μορφές επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης (κρατικές ή επιχειρησιακές ή κοινοτικές), στις οποίες συνθιβαίει το 15-20% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της Ε.Ε. σε ετήσια βάση, ούτε μέσα στις άλλες βαθμίδες του σημερινού εκπαιδευτικού συστήματος.

Όμως και οι διατροφικές συνήθειες τροποποιούνται σημαντικά, περνώντας σε καταστάσεις που ευνοούν, από τη μια, τη βιομηχανοποιημένη τροφή ή την καπιταλιστικοποίηση του τομέα διατροφή-φαγητό και, από την άλλη, τους ρυθμούς ζωής που επιβάλλει το σύγχρονο εργασιακό καθεστώς¹². (ΑΣ μην αναφερούμε εδώ στην πείνα που μαστίζει εκτεταμένες περιοχές του πλανήτη.) «Η δεκαετία του '80», αναφέρει *Η Καθημερινή*, «χαρακτηρίστηκε από την είσοδο του γρήγορου φαγητού στην καθημερινή ζωή του σύγχρονου εργαζόμενου καταναλωτή, κυρίως με τη μορφή των φαστ-φουντ που από τότε αναπτύχθηκαν και πλήθυναν. Η εξέλιξη αυτή ερμηνεύθηκε σαν μόδα, αλλά απεδείχθη κάτι πολύ ουσιαστικότερο, δεδομένου ότι ανταποκρίθηκε σε μια πραγματική ανάγκη του κοινού σήμερα, αυτή της γρήγορης και οικονομικής διατροφικής λύσης που να καλύπτει τους “φρενήρεις” ρυθμούς των σημερινών ανθρώπων». Εξίσου χαρακτηριστική είναι και η επισήμανση του *Βήματος*, το οποίο αναφέρει ότι η αύξηση που παρουσίασαν τα τοστάδικα, τα σουβλατζίδικα, τα fast-food κ.λπ. δεν είναι τυχαία: «Ζούμε στην εποχή του... “δεν προλαβαίνω”. Λύση λοιπόν το fast-food για τις νέες απαιτήσεις της ζωής; Κατά κάποιον τρόπο, ναι». Η αγορά αυτή το τελευταίο διάστημα ελέγχεται όλο και πιο πολύ από γνωστές μεγάλες αλυσίδες (Goody's, Mc Donald's, Wendy's κ.λπ.). Ο τζίρος των πέντε μεγαλύτερων απ' αυτές αυξάνεται την πενταετία 1994-1998 μ' ένα ρυθμό της τάξης του 30%. Αλλά γρήγορο και βιομηχανοποιημένο δεν είναι μόνο το φαγητό έξω από το σπίτι, γίνεται και το φαγητό μέσα στο σπίτι. Η εργασία της γυναίκας, η πίεση του χρόνου κ.λπ. είναι οι καλύτεροι «πελάτες» για τα έτοιμα φαγητά (πίτσα, κοτόπουλο, μακαρονάδα κ.λπ.) που παραγγέλνονται και έρχονται στο σπίτι ή για τα φαγητά που παράγονται από εταιρίες τροφίμων και απαιτούν μικρό χρόνο για να μαγειρευτούν.

Αυτού του τύπου η διατροφή συνδέεται, όμως, και ενοχοποιείται για μερικά από τα πιο σημαντικά προβλήματα υγείας (έλκος, κακοήθειες, καρδιαγγειακά νοσήματα κ.λπ.) που απασχολούν τους σύγχρονους ανθρώπους. Βεβαίως αυτά τα προβλήματα υγείας, και ευρύτερα οι αλλαγές που καταγράφονται στο νοσολογικό χάρτη (τις ασθένειες από τις οποίες κυρίως πάσχουν και πεθαίνουν οι άνθρωποι), δεν οφείλονται μόνο στη διατροφή, αλλά συνολικότερα στο σύγχρονο τρόπο ζωής που τείνει να διαμορφωθεί. Είναι, λοιπόν, ορατή μια μετάβαση από την εποχή όπου η ασθένεια καταλάμβανε μια μικρή περίοδο της ζωής του ατόμου σε μια εποχή όπου η υγεία δοκιμάζεται για μεγάλα χρονικά διαστήματα ή και διαρκώς (π.χ. έλκος, στρες, καρδιοπάθειες, επαγγελματικές ασθένειες, κακοήθειες, νευροψυχιατρικές διαταραχές κ.λπ.), καθιστώντας δύσκολη μια αρμονική ισορροπία του ανθρώπου με το πάσης φύσεως περιβάλλον (εσωτερικό και εξωτερικό, ψυχικό και μη). Εκτός, όμως, από την «αναβάθμιση» στο νοσολογικό φάσμα αυτών των ασθενειών, καταγράφεται και η «δυναμική» επανεμφάνιση —ως αποτέλεσμα κυρίως της φτώχειας στον Τρίτο Κόσμο, αλλά όχι μόνο σ' αυτόν— ασθενειών (κυρίως λοιμωδών) που θεωρούνταν υπό εξαφάνιση (φυματίωση κ.λπ.).

Η συσχέτιση αυτών των νοσολογικών αλλαγών με το σύγχρονο καθεστώς εργασίας γίνεται προφανής και από ορισμένα παραδείγματα. Έτσι, η αύξηση της ανεργίας στις ΗΠΑ κατά 1% κάθε 6 χρόνια θεωρείται υπεύθυνη για το θάνατο 36.887 ατόμων (20.240 από καρδιαγγειακές παθήσεις, 495 από κίρρωση του ήπατος, 290 από αυτοκτονίες, 648 από φόνους) και τη νοσηλεία 4.227 ατόμων με νευροψυχικές διαταραχές¹³. Ανάλογη είναι και η διαπί-

σταση έκθεσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης: «Μια μακροχρόνια περίοδος ανεργίας μπορεί από μόνη της να οδηγήσει σε φθορά της υγείας ενός ατόμου»¹⁴. Ενδεικτική, επίσης, είναι και μια έρευνα στις επιχειρήσεις και τα γραφεία της Γερμανίας που εισήγαγαν συστήματα πληροφορικής. Σ' αυτή καταγράφονται: αύξηση των παθήσεων στα μάτια κατά 68%, της κοινωνικής απομόνωσης κατά 67%, της εξάρτησης από το χρόνο λειτουργίας της μηχανής κατά 37%, της μονοτονίας κατά 31%, των ρυθμών εργασίας κατά 25%. Άλλη έρευνα ανεβάζει το ποσοστό των Ευρωπαίων υπαλλήλων που πάσχει από νευροψυχικές διαταραχές και αυξημένη εσωστρέφεια στο 40%¹⁵.

Είναι αλήθεια ότι οι επίσημες στατιστικές καταγράφουν μια μείωση των εργατικών ατυχημάτων. Όμως αυτό κάθε άλλο παρά σημαίνει μειωμένη φθορά της υγείας στο χώρο εργασίας. Και τούτο γιατί πλάι στα εργατικά ατυχήματα (πτώσεις, ακρωτηριασμοί, εγκαύματα κ.λπ.) και τις «παραδοσιακές» επαγγελματικές ασθένειες (π.χ. πνευμονοκονιάσεις, δερματοπάθειες, καρκίνοι, κηροί, βαρηκοΐα) αναπτύσσονται νέες παθήσεις (οφθαλμολογικές, νευρολογικές, μυϊκές, ορθοπεδικές, ψυχικές κ.ά.) και πολλαπλασιάζονται οι παράγοντες που υπονομεύουν ύπουλα (όμως, γι' αυτό, όχι λιγότερο), βαθμιαία αλλά νομοτελειακά την υγεία των εργαζομένων, χωρίς να διακόπτεται η παραγωγική διαδικασία (όπως στην περίπτωση ενός ατυχήματος) ή να περιορίζεται η φθορά μόνο στο χώρο εργασίας.

Ίσως εδώ χρειάζεται ν' αναφερθούμε και στα φαινόμενα αλλοτρίωσης και αποξένωσης των εργαζομένων που εντείνονται και πολλαπλασιάζονται. Δεν είναι μόνο ο συνολικός τρόπος ζωής που τα τροφοδοτεί. Είναι και οι αλλαγές στην εργασία, καθώς τώρα πια υπέρ του εργοδότη δε δουλεύει μόνο το σώμα αλλά και το μυαλό, η φαντασία των εργαζομένων. Αυτή η «δημιουργική» συνεισφορά τους στην παραγωγική διαδικασία —όπου και όσο υπάρχει— στην ουσία είναι συνεισφορά σε αλλότριους από τις ανάγκες τους σκοπούς, στους σκοπούς και τις ανταγωνιστικές επιδιώξεις του εργοδότη. Είναι ακόμα η αντικειμενοποίηση πλευρών της διανοητικής εργασίας, η οποία αφαιρεί για πολλές κατηγορίες εργαζομένων αρκετά δημιουργικά της στοιχεία, την τυποποιεί, την κάνει μονότονη. Είναι, επίσης, η οικονομική ανέχεια (αλλά όχι μόνο αυτή), που συρρικνώνει δραματικά τις δυνατότητες για διάβασμα (50% των εργαζομένων δηλώνει σε έρευνα της ΓΣΕΕ ότι δε διαβάζει ποτέ βιβλία, περιοδικά ή εφημερίδες, ενώ το 30% διαβάζει μια φορά την εβδομάδα), για κινηματογράφο ή θέατρο (μόνο 3,4% δηλώνει ότι πηγαίνει έστω μια φορά την εβδομάδα), για διασκέδαση (το 82% δηλώνει ότι διαθέτει τον ελεύθερο χρόνο του βλέποντας τηλεόραση), για διακοπές (το 45% των χαμηλόμισθων έχει ως πρώτη επιλογή το πατρικό σπίτι στο χωριό, ενώ το 65% απ' αυτούς δηλώνει ότι δεν μπορεί να κάνει τις διακοπές που θα ήθελε λόγω έλλειψης χρημάτων). Είναι, τέλος, η απομόνωση στην οικιακή εστία και η αναγόρευση των ηλεκτρονικών και έντυπων ΜΜΕ σε μοναδικά μέσα επικοινωνίας με τα κοινά και ψυχαγωγίας (ημερήσια 3,5 ώρες τηλεόραση βλέπουν κατά μέσο όρο οι πολίτες), γεγονός που κάνει τους ανθρώπους εξαιρετικά ευάλωτους στην πολιτική-πολιτισμική χειραγώγηση.

Η αναφορά στους μηχανισμούς πολιτισμικής χειραγώγησης παραπέμπει και σε μια άλλη σημαντική πλευρά: το κλίμα της πειθάρχησης και του αυταρχισμού, την καταπιεστική λογική, τους μηχανισμούς ελέγχου που αναβλύζουν από κάθε κρίκο της σύγχρονης κοινωνίας. Δεν είναι μόνο τα παραδοσιακά ΜΑΤ και τα ιδιώνυμα: είναι η οικονομική και δημοτική αστυνομία, είναι οι ιδιωτικές σεκιούριτι, είναι το TREVI, η EUROPOL, το ΣΕΝΓΚΕΝ

και το ηλεκτρονικό φακέλωμα (ασύγχροτα πιο αποτελεσματικό από τους παραδοσιακούς φακέλους), είναι ο έλεγχος μέσω του DNA και των πιστωτικών ή μαγνητικών καρτών, είναι οι αντιαπεργιακοί νόμοι και οι τρομονόμοι, είναι η «τρομοκρατία» των απολύσεων, της ανεργίας, της φτώχειας, της ελαστικής απασχόλησης, είναι η μονοπώληση της ροής των πληροφοριών, είναι το 1.000.000 κάμερες που βρίσκονται σε οροφές κτιρίων σε εμπορικά κέντρα, σε γήπεδα, σε πολυσύχναστους δρόμους και «βλέπουν»-ελέγχουν τους Άγγλους πολίτες κάθε στιγμή, είναι τα συστήματα επιτήρησης-παρακολούθησης στο χώρο εργασίας στις ΗΠΑ, όπου το 80% των εργαζομένων στους κλάδους των τηλεπικοινωνιών, της ασφάλειας και των τροπέζων παρακολουθούνται!

Αποκαλυπτικό για τα νέα όπλα κοινωνικού ελέγχου είναι ένα σχετικά πρόσφατο αφιέρωμα της *Monde Diplomatique*¹⁶. Τα υπεрсύγχρονα εργαλεία πληροφόρησης και επικοινωνίας, αναφέρει ο διευθυντής της εφημερίδας Ιγνάτιο Ραμονέ, χρησιμεύουν περισσότερο στην καθυπόταξη και τη χειραγώγηση των πολιτών απ' ό,τι στη χειραφέτησή τους. Οι εξελίξεις της γενετικής απειλούν να αποτελέσουν το πρώτο μέσον επιβολής των κριτηρίων της αγοράς στον πολίτη πριν ακόμη από τη γέννησή του. Τη διαμόρφωσή του σύμφωνα με τα κρατούντα κοινωνικά πρότυπα αναλαμβάνει στη συνέχεια η τηλεόραση. Άλλες τρεις τεχνικές πειθούς που αποσκοπούν στην τιθάσευση του πνεύματος είναι η διαφήμιση (που προσπαθεί να αποκρυσταλλώσει τις πιο βαθιές μας επιθυμίες), οι δημοσκοπήσεις (που υπενθυμίζουν συνεχώς τις επιλογές της πλειοψηφίας και, ορίζοντας έτσι την «κοινή γνώμη», καθοδηγούν τους αναποφάσιστους στην ίδια κατεύθυνση) και το μάρκετινγκ. Η χειραγώγηση, καταλήγει ο Ραμονέ, συνοδεύεται από μια όλο και μεγαλύτερη εποπτεία: βιντεοκάμερες στους δρόμους με πρόσχημα την πάταξη της εγκληματικότητας, ηλεκτρονική παρακολούθηση στο γραφείο με στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας, ηρεμιστικά φάρμακα στο σπίτι για την ευκολότερη αποδοχή των κοινωνικών κανόνων.

Αντί επιλόγου

Η σκιαγράφηση των αλλαγών στην καθημερινή ζωή, για την οποία μιλήσαμε στην αρχή του κειμένου, θα μπορούσε να συνεχιστεί, προφανώς, τόσο σε έκταση όσο και σε βάθος. Ωστόσο, ο χώρος δεν επιτρέπει κάτι τέτοιο. Αυτό, όμως, που γίνεται φανερό απ' όσα προαναφέρθηκαν είναι ότι οι απόψεις του Γκορζ με τις οποίες ξεκίνησε τούτο το σημείωμα είναι εξαιρετικά προβληματικές. Και είναι τέτοιες γιατί από την πραγματικότητα των σύγχρονων κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών —όσο αυτή αποδόθηκε σε τούτο το κείμενο— αναφέρεται ένας αυξημένος ρόλος της εργασίας και της σχέσης μ' αυτή (με ό,τι αυτό συνεπάγεται) στη διαμόρφωση της καθημερινής ζωής και της συμπεριφοράς των ανθρώπων· μια πιο απτή και διαρκώς παρούσα διάχυση-επίδρασή της στο σύνολο του τρόπου ζωής· ένας αυξημένος — και γιατί όχι, καθοριστικός— ρόλος των παραγωγικών-εργασιακών σχέσεων, των σχέσεων που διαμορφώνονται στην άμεση διαδικασία της παραγωγής (υλικής, πνευματικής, υπηρεσιών κ.λπ.) στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, στο σύνολο των παραγόντων που συνθέτουν την ανθρώπινη ύπαρξη και υπόσταση.

Η αναβάθμιση του παράγοντα «εργασία» (ή αλλιώς, παραγωγικές σχέσεις) —σε πεί-

σμα των περί του αντίθετου λεγόμενων— στο σύνολο της κοινωνικής ζωής συμβαδίζει μ' έναν παροξυσμό των κοινωνικών αντιθέσεων της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας: ανάμεσα στις δυνατότητες να ικανοποιηθεί ένα αναμορφωμένο και διευρυμένο (ποιοτικά και ποσοτικά) πλαίσιο αναγκών του σύγχρονου ανθρώπου και σ' αυτά που του εξασφαλίζει (ή μάλλον του στερεί) η κοινωνία αυτή· ανάμεσα στη συσσώρευση πρωτοφανούς πλούτου στον ένα κοινωνικό πόλο (κεφάλαιο) και δραματικής αθλιότητας στον άλλο (εργαζόμενες τάξεις)· ανάμεσα στη δυνατότητα και την ανάγκη να κινηθεί η κοινωνία χωρίς τα δεσμά της ατομικής ιδιοκτησίας και της εκμετάλλευσης και στην ισχυροποίηση των δυνάμεων του κεφαλαιοκρατικού στηστήματος.

Ειπώθηκε ήδη από την αρχή ότι το κυριότερο από την παραπάνω έκθεση δεν είναι η αντίρρηση του Α. Γκορζ, όσο η αναζήτηση των προϋποθέσεων για μια σύγχρονη ριζοσπαστική στάση ζωής, σε συνδυασμό με την αναζήτηση μιας προοπτικής ρήξης και ανατροπής της κοινωνίας της εκμετάλλευσης στο βασικό της πεδίο, αυτό της εργασιακής διαδικασίας, αλλά και στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων· μια αναζήτηση που πρέπει να πορευτεί τόσο στους δρόμους υπεράσπισης της θέσης των εργαζομένων, όσο και στους δρόμους που αναδεικνύουν τις νέες απελευθερωτικές ανάγκες, δυνατότητες και τάσεις που γεννά η εποχή μας και οι οποίες ασφυκτούν στα πλαίσια του καπιταλισμού. Άλλωστε, σ' ένα τέτοιο στόχο έχει νόημα να συνεισφέρουν αναλύσεις όπως και η παρούσα, και όχι απλά στην περιγραφή με στενά κοινωνιολογιστικούς όρους μιας υπαρκτής κατάστασης.

Υποσημειώσεις

1. Για μια αναλυτική παρουσίαση των απόψεων του Γκορζ δεξ τα βιβλία του *Αντίο προλεταριάτο* (Νέα Σκέψη, Αθήνα 1986), *Οι δρόμοι του Παραδείσου* (Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1986) και *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Οικολογία* (Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1993), καθώς και τα άρθρα του «Πώς γεννιέται μια νέα τάξη υπηρετών» και «Να οικοδομήσουμε τον πολιτισμό του ελεύθερου χρόνου» (*Le Monde Diplomatique*, Αφιέρωματα, τ. 3, σσ. 48-52 και 84-86).

2. Αντρέ Γκορζ «Πώς γεννιέται μια νέα τάξη υπηρετών», *ό.π.*, σ. 48.

3. Καθλ Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, τ. 3, Σύγχρονη Εποχή, σ. 115.

4. Για μια καλύτερη διαπραγμάτευση του θέματος δεξ ενδεικτικά: Κοριά Μπ., «Νέες τεχνολογίες, νέο περιεχόμενο της απασχόλησης», *Ο Πολίτης*, τ. 81-82. Μηνιαίας Βασίλης, «Λευκή Βίβλος» της ΕΟΚ. *Ο μεσαίωνα του 2000*, Στάχυ, Αθήνα 1994. Reters Th-Waterman R., *Αναζητώντας την τελειότητα. Μαθήματα από τις άριστες αμερικανικές επιχειρήσεις*, Γαλαίος, Αθήνα 1990. Τραυλός-Τζανετάτος Δ., «Οι εργασιακές σχέσεις στη δίνη της "μικροηλεκτρονικής" καπιταλιστικής ανασυγκρότησης», *Επιστημονική Σκέψη*, τ. 40/1988. Τσεκούρας Θ., «Από τον τεύλορισμό στις νέες τεχνολογίες παραγωγής», *Θέσεις*, τ. 29/1989 και «Πόσο παντοδύναμες είναι οι νέες τεχνολογίες», *Θέσεις*, τ. 32/1990. Συλλογικό, *Νεοφιλελεύθερη Οικονομία, Η αμερικανική προσέγγιση*, Point.

5. Τζέρεμι Ρίφκιν, *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνης, Αθήνα 1996, σ. 145.

6. Άλβιν Τόφλερ, *Νέες δυνάμεις*, Κάτοπος Αθήνα 1991.

7. Δεξ ενδεικτικά: Τζουτζιαράκης Γ., «Η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας και η κρίση της κανονικής σχέσης εργασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 77/1990. Λ. Βατικιώτης, Γ. Ελαφρός, Β. Μηνιαίας, Κ. Χαριτάκης, «Αφιέρωμα στο 35ωρο», *Πριν*, 21/5/1995. Μελέτη του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, «Η μείωση του χρόνου εργασίας», *Εργασία*, τ. 6, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1996. Συλλογικό αφιέρωμα, «Τα πολλά "πρόσωπα" του ελεύθερου χρόνου», *Το Βήμα*, 28/3/1993. Γ. Μπασκόζος, «Ελεύθερος και δεσμευμένος χρόνος», *Ο Πολίτης*, 28/6/1996. Έρευνα του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, «Οι εργαζόμενοι μετά την κύρια απασχόληση», *Ενημέρωση*, τ. 14, Μάιος 1996.

8. *Η Καθημερινή*, 30/10/1994.

9. Β. Γεωργιάδου, *Νέα ένδεια και αρωγή*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992. Δες επίσης *Le Monde Diplomatique*, Αφιέρωμα, τ. 3 και 6. Καράγιωργας Σ. κ.λπ., *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, τ. Α΄ και Β΄, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1990.

10. Δες Β. Μινακάκης, «Από το “κράτος πρόνοιας” στην “αγορά πρόνοιας”», *Πριν*, 17/3/1996 και του ίδιου, «Το τέλος του “κράτους πρόνοιας”», *Ουτοπία*, τ. 21, Ιούλιος-Αύγουστος 1996.

11. *Η Καθημερινή*, 20/2/1994.

12. *Η Καθημερινή*, 11/12/1994 και *Το Βήμα*, 25/9/1994.

13. Ν. Ριτβάνοφ, *Η ανεργία στον κόσμο του κεφαλαίου*, Σύγχρονη Εποχή, σ. 139.

14. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 7/2/1985.

15. Β. Μινακάκης, «Ανθυγιεινά: Οι σύγχρονες ανθρωποθυσίες της High Tech...», *Πριν*, 2/8/1992.

16. *Τα Νέα*, 9/5/1994.

Βιβλιογραφία αναφοράς

Δραγασάκης Γ., *Η μαρξιστική-λενινιστική διδασκαλία για την κατάσταση της εργατικής τάξης*, ΚΜΕ-Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981.

Drucker P. F., *Μετακαπιταλιστική κοινωνία*, Gutenberg, Αθήνα 1996.

Ένγκελς Φρ., *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, τ. Α΄ και Β΄, Μπάουρον, Αθήνα 1976.

Ενημέρωση, Μηνιαία έκδοση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, τ. 1/Μάρτιος 1995 (Έρευνα της ΓΣΕΕ: «Η εικόνα του σημερινού εργαζόμενου») και τ. 15/Ιούνιος 1996 (Έρευνα: «Οι διακοπές των εργαζομένων»).

Hammer M. - Champy J., *Ανασχεδιάζοντας τις λειτουργίες της επιχείρησης*, Γαλαίος, Αθήνα 1995.

Καζάκης Δ., «Βασικές πλευρές της κατάστασης της εργατικής τάξης στην Ελλάδα», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, μέρος Α΄ στο τ. Ιουλίου-Αυγούστου 1987, μέρος Β΄ στο τ. Σεπτεμβρίου 1987.

Κατσιρίδας Δ., «Σημειώσεις για την εργατική τάξη στην Ελλάδα σήμερα», *Θέσεις*, τ. 46/1994.

Μαξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Μέζαρος Ι., *Η θεωρία του Μαξ για την αλλοτρίωση*, Ράππας, Αθήνα 1973.

Παπακωνσταντίνου Π., «Η εργατική τάξη στα χρόνια της θύελας», *Πριν*, 5 Μαΐου 1991.

Σνάνντερ Μ., *Νεύρωση και πάλη των τάξεων*, Ράππας, Αθήνα.

Τζέφρις Τ., *Εργάτης και νέυρωση*, Στοχαστής, Αθήνα.

Χέλλερ Α., *Η θεωρία των αναγκών στον Μαξ*, Εξάντας, Αθήνα 1975.

Κουίλτ για τα δικαιώματα των γυναικών, 1850